

А.Т. Серубаева *, Г.Б. Идрисова , А.К. Садыкова

М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз, Қазақстан
(E-mail: serubaeva_aurika@mail.ru; gulzhan0573@mail.ru; asemakaznpu@mail.ru)

Шоқан Уәлихановтың шығармашылық мұрасындағы Дала өркениетінің ерекшеліктері

Мақалада Ш. Уәлихановтың шығармашылық мұрасындағы Дала өркениетінің ерекшеліктеріне талдау жасалған. Авторлар Ш. Уәлихановтың ғылыми тұжырымы бойынша ешқашан таза көшпелі қоғам болмағанына назар аударған. Сонымен қатар, қазақ және қырғыз қоғамында мал шаруашылығынан басқа, егіншілік, қала, қолөнер сияқты бірнеше мәдени-шаруашылық типтер болғандығына салыстырмалы талдаулар жасаған. Мақала авторлары Ш. Уәлихановтың сол кезеңдегі тарихнамаға түзету енгізіп, «қазақтар мен қырғыздар жартылай көшпелі халық болды» деген ғылыми тұжырымын негізге ала отырып, бұл тұжырымның бүгінгі күнге дейін өзекті екеніне айрықша мән берген. Қорытынды бөлімінде, Дала өркениетіне сай көшпелі қоғамда мемлекет, қала, қоныс, жазу және жоғары мәдени руханият болғандығы туралы тұжырымдама жасалған. Сондай-ақ, авторлар отырықшы халықтармен салыстырғанда, көшпелі халықтардың табиғи ортамен үйлесімді, жарасымды жағдайда өмір сүрген деген қорытынды шығарады.

Кілт сөздер: Шоқан Уәлиханов, Дала өркениеті, көшпенділер, қазақ, қырғыз, ауыз әдебиеті, шежіре, ру-тайпа, жазба деректер.

Kipicne

Әлемдік өркениет деңгейіндегі алғашқы қазақ ғалымы Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов қазақ халқының ғана емес, түркі халықтарының да тарихы мен мәдениетін зерттеуге зор үлес қосты. Шоқан Уәлихановтың еңбектері Орталық Азия халықтарының этногенезін, әлеуметтік-саяси, рухани, мәдени, тарихи географиялық мәселелерін зерттеудегі маңызды дереккөздер. XIX ғасырдың бірінші жартысы мен ортасы ұлт тарихындағы маңызды кезең. Осы кезеңде Шоқан өмір сүріп, оның ағартушылық және демократиялық көзқарастары қалыптасты. Ол өз халқының тарихын зерттеп, ғасырлар бойғы ұлттық мәдениетті орыс халқымен, содан кейін Еуропалық қоғаммен таныстыруды армандады.

Ш. Уәлихановтың өмір жолын, қызметі мен ғылыми мұрасын жан-жақты зерттеу, жүйелеу және зерделеуде өлшеусіз қызмет еткен академик А.Х. Марғұлан: «XIX ғасырда Қашқарияны алғаш ашқан ұлы гуманист, этнограф, тарихшы Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың есімі өз халқы үшін ең құрметті есімдердің бірі болып табылады», – деп бағалады. Бүгінгі таңда шоқантану мектебі қалыптасты, арнайы зерттеулер мен ғылыми монографиялар жарияланды. Ғалымның өмір жолы, ол өскен ортасы, қоғамдық-саяси қызметі, ғылыми көзқарастары мен ғылыми мұралары әртүрлі қырынан зерттеліп, ғылыми айналымға енгізілді. Алайда, ғылыми білім әрдайым даму үстінде екенін ескерсек, мәселені жаңа қырынан жаңаша методологиялық көзқараста зерттеудің маңызы жоғары екенін түсінеміз. Мақаланың мақсаты — Ш. Уәлихановтың шығармашылық мұрасында Ұлы Дала өркениетінің немесе көшпенділер өркениетінің ерекшеліктерін талдап көрсету.

Зерттеудің методологиясы мен әдістері

Мақаланың негізгі деректік қорын академик Ә.Х. Марғұланнның ұйымдастыруымен 1984-1985 жылдары жарық көрген Ш. Уәлиханов шығармаларының бес томдық жинағы мен 2010 жылы «Мәдени мұра» Мемлекеттік бағдарламасы аясында басылып шыққан ғалым шығармаларының қазақ тіліндегі басылымы құрайды. Сондай-ақ, Р.Б. Сүлейменов пен В.А. Мойсеевтің «Шоқан Уәлиханов — шығыстанушы» атты іргелі теориялық зерттеу еңбегі және басқа да ғалымдардың зерттеулері мен монографияларындағы тың ойлар мен тұжырымдар пайдаланылды.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: serubaeva_aurika@mail.ru

Мақала тарихилық, жан-жақты салыстырмалы талдау мен жинақтау, жүйелілік және тағы да басқа ғылыми-әдістемелік принциптер басшылыққа алына отырып, жазылды. Әлемде қалыптасып келе жатқан тұлғатану саласының өркениеттілік ұстанымына ерекше көңіл бөлінді. Кез келген жеке тұлғаның ғылыми мұраларын талдап, талқылау барысында оның ғылым мен мәдениетке, жалпы өркениеттің дамуына қосқан үлесіне ерекше мән берілуі қажеттігі басты назарға алынды.

Талқылау

Кеңес үкіметі тұсында Ш. Уәлихановтың өмірі мен қызметі, ғылыми мұралары 1950-1970 және 1980 жылдардың ортасына дейін қарқынды түрде зерттелді. Ғалымның шығармаларын құрастыруда академик Ә.Х. Марғұланның еңбегі зор. Оның жетекшілік етуімен 1961-1972 және 1984-1985 жылдары бес томдық шығармалар жинағы басылып шықты.

XX ғасырдың 50-ші жылдары Х. Айдарова кеңестік ғалымдардың ішінде бірінші болып Ш. Уәлихановтың өмірі мен қызметін, ғылыми көзқарастарын зерттеу тақырыбында тарих ғылымдарынан кандидаттық диссертация қорғады [1]. Ш. Уәлихановтың өмір жолы мен қызметін, қоғамдық-саяси, экономикалық, философиялық, құқықтық көзқарастары мен зерттеулерін бірқатар ғалымдар зерттеді. Атап айтсақ, К. Бейсембиев, О.А. Сегізбаев, А. Искаков, Г.М. Исхаков, А.А. Атишев, Д.И. Дулатова, О.А. Султаньяев, Г.Р. Усенова, Ч.Д. Тұрдалиева, С.К. Өтенизов, Г.Ш. Валиханова, И.Р. Ишембетова, Р.Т. Тлеуқабылова, Ж. Бейсенбайұлы арнайы кандидаттық және докторлық диссертациялар қорғады. Сондай-ақ ғалымның ғылыми мұраларын зерттеуде әртүрлі ғылым салаларының мамандары өз зерттеулерімен толықтырды.

Зерттеу нәтижелері

Қазақ халқының қалыптасуы, қазақ этнонимінің шығуы мен қазақ хандығының құрылуы туралы мәселелер бүгінгі таңда отандық тарих ғылымындағы өзекті мәселелердің қатарына жатады. Аталған мәселелер Ш. Уәлихановтың зерттеулерінде қарастырылған. Ш. Уәлиханов қызмет бабымен елді аралаған сапарларында, ауылда демалыста жүрген кезінде, ертедегі аңыз-ертегілерді білетін қариялардан оларды жазып алып жүрген. Ғалымды әсіресе, олардың «қазақ» деген атаудың шығуы туралы мәліметі, рулар мен тайпалардың этимологиясы, қазақ халқының құрылу үдерістері мен кезеңдері туралы мәліметі айрықша қызықтырды.

Ол қазақ этногенезінің мәселелеріне көңіл бөле отырып, «қазақ» терминінің семантикасы мен оның пайда болуына айрықша мән берді. Ол қазақ шежірелерінен, ортағасырлық шығыс ғалымдарының қолжазбаларынан, батыс ғалымдарының еңбектерінен, қытай деректерінен, орыс жылнамалары мен орыс шығыстанушыларының еңбектерінен қазақтың тарихы, шығу тегі мен «қазақ» сөзінің түп-төркіні туралы деректерді көп ізденді [2; 154]. Ғалым қазақ халқының шығу тегі мен қалыптасуы, тарихы туралы қанша ізденсе де мардымды жазылған еңбектер таппады. Міне, осы жағдай оның «Қазақ шежіресі» атты еңбегін жазуға түрткі болды.

Ш. Уәлихановтың пайымынша «қазақ» сөзі Шыңғысхан дәуіріне дейін, түркі заманында өмір сүрген. Бұл ұғым «еркін және кезбе» деген мағынада қолданылған. Осы айтылған тұжырымды Шоқанның сөзімен дәйектейтін болсақ: «Қырғыздар өздерін қазақ деп атайды. Ежелгі уақытта қазақ сөзі еркін мағынада кездеседі; менің бұған күмәнім жоқ. Қазақылық етістігі кезбе деген мағынада Бабырнама, Шайбания шығармаларында кездеседі. Бұл термин Ежелгі Русьта да кеңінен қолданылды», – деп нақты айтады [3; 241].

Академик Б. Көмеков: «Қазақ халқының қалыптасуы ұзақ әрі күрделі үдеріс болды. Бұл үш мың жылға созылған байырғы халықтар мен келімсек халықтардың этникалық байланыстарының нәтижесінде пайда болды... Қазақ сөзі бастапқыда әлеуметтік мағынаға ие болды. Сол кезде негізгі халықтан бөлінгендерді «қазақтар» деп атаған... Көшпелі өзбектерден бөлінгеннен кейін Жәнібек пен Керей «қазақ-өзбек» деп атала бастады» [4; 4] деп тұжырымдайды.

Б. Көмеков осы сөзін тереңдете отырып: «Қазақ» сөзі алдымен әлеуметтік мағына берген, содан кейін этносаяси мағынаға ие болды. Алайда көптеген халықтар бірден этникалық сипатқа ие болады. Мысалы, «армян» термині бастапқыда одақтың атауы болды, содан кейін ұлттың атауына айналды. Қазақ халқы өзінің этникалық атауы мен мемлекеттілігіне қол жеткізу үшін қалыптасудың ұзақ процесінен өтті. Кейбір ғалымдар Византия дереккөздеріне сілтеме жасап «қазақ» сөзі «касах», «косох» деген атпен IX-X ғасырларда белгілі болған деп мәлімдейді. Алайда, бұл тек фонетикалық үндестік қана» [5] деп нақтылайды.

Жазба деректерде алғаш рет «қазақ» термині 1245 жылы Мысыр Мәмлүк мемлекетіндегі қыпшақтар ортасында, яғни араб-қыпшақ сөздігінде қолданылады. Онда «қазақ» сөзіне «еркін, кезбе» деген мағына берілген. Бұл ұғым арқылы «қазақ» сөзінің мағынасында әлеуметтік мазмұн жатқанын аңғаруға болады.

Ш. Уәлиханов басынан-ақ «қазақ» ұғымына этноәлеуметтік мән берген. Ғалымның аталған мәселе төңірегінде тұжырымдары өзіне дейінгі және өзінен кейінгі ғалымдардың нәтижелерімен салыстырғанда ақиқатқа жақын болды. Оның «қазақ» этнонимі туралы ой-тұжырымдары тарих ғылымының жеткен жетістіктерімен үндеседі деп нық сеніммен айтуға болады. Әрине, ғалым сол кезеңде қазақ халқының этникалық тарихы туралы толық мәлімет бере алмады. Себебі, бұл заңды еді. Ол кезде оның қолында қазіргі зерттеушілердің қолындағыдай археологиялық, этнографиялық, жазба деректер болған жоқ. Алайда ол сол кезеңдегі тарихнамаға көптеген өзінің жаңа ғылыми жаңалықтарымен үлес қосты. Ғалым көшпелі қоғамның ішкі заңдылықтарын жетік білгендіктен еңбектерін жазуда жаңа методологиялық тәсілдерді қолданған.

Әртүрлі түпнұсқалардың мәліметтерін салыстыра келіп, генеалогиялық, оның ішінде қазақ хандары мен сұлтандары руларының бірнеше кестелерін сызады. Ғалым: «Көшпелілердің руға бөліну тәртібі бір заңдылыққа сүйенгенін алғаш таралған аталардың (құрметтеу) басымдылығы... (сол үшін) ордалардың ордаларға және бір орданың ішіндегі рулардың қатынасы қандас туыстыққа, ал рулардың өз ордасына деген қатынасы — жиеннің нағашыға қатынасымен сай келеді», — дейді [6; 148]. Бұл жерде ерекше атап өтетін жайт, Ш. Уәлихановтың қазақ халқының басты ерекшелігі болып табылатын ру-тайпалық құрылымын жетік білгенін көрсетеді. Ол ғылымда тұңғыш рет өзінің зерттеулері арқылы көшпелі қоғамның өзіндік ерекшелігіне назар аударып отырғанын аңғаруға болады, онда бірінші орында отырықшы елдердегідей аумақтық құрылым, яғни жер емес, көшпелі қоғамның негізгі дінге ру-тайпалық жүйе екенін басты назарда ұстаған. Оның зерттеулерінде ру-тайпалық жүйе айрықша белгі ретінде көшпелі қоғамның негізгі дінге болып саналған.

Ш. Уәлиханов «Қазақ шежіресі» атты зерттеуінде қазақ халқының қалыптасуымен қатар еліміздің аумағында үш жүздің — Ұлы жүз, Орта жүз және Кіші жүздің қалыптасуы туралы да маңызды қорытындылар жасаған. Ол әр жүздің құрамына кірген басты руларды нақты анықтаған. Рулар мәселесін қарастырғанда, ғалым әрдайым оларды қырғыздардың руға бөліну тәртібімен салыстырып, талдау жасап отырған.

Қазақ халқының этногенезін зерделеу Шоқанға тарихшылар арасында жиі кездесетін кателіктердің бірін түзеуге мүмкіндік береді. Егер бұрын олар «Алтын Орда» сөзінің мағынасын мемлекеттік құрылым ретінде түсінсе, онда «Орда», оның түсіндіруінше «кең мағынада — хан астанасының орны, тар мағынада — оның ордасы. Ханның алтын ордасы — алтын шатыр немесе киіз үй; кейінірек ол хан өмір сүрген қалалардағы барлық бағаналардың атауына айналды...», — дейді [7; 65]. Шоқанның бұл аса бағалы ескертпесі оның көптеген еуропалық ғалымдар байқай бермейтін көшпенді қоғамдардың ішкі құрылымының ерекшеліктерін терең білетінін көрсетіп отыр.

Шоқанға дейін бірде-бір ғалым, атап айтқанда А.И. Тевкелев, П.И. Левшин және басқа да зерттеушілер қазақ хандығының құрылымын, оның мәнін, шығу тегін, қазақ қоғамындағы түрлі топтар мен таптардың қызметін, олардың иерархиясын терең әрі айқын аша алмады. Уәлиханов Гумбольдт, Риттердің қырғыздар мен қазақтар арасындағы айырмашылықтарды анықтай алмаған кемшіліктерін түзеді. Ғалым қырғыз және қазақ халқының этникалық құрамы, әлеуметтік-экономикалық құрылымы бойынша да екі түрлі ұлт екенін дәлелдеді. Сол кезден бастап ғылымда қырғыздар мен қазақтар екі халық болып таныла бастады. Ғалым көшпелі дала халықтарының шетелдік зерттеушілерге көріне бермейтін ішкі заңдылықтарын жетік білгендіктен, өзінің еңбектерін зерттеп-зерделеуде жаңа методологиялық тәсілдерді қолданған.

Тарихшы Д. Дулатова: «Ш. Уәлихановтың қазақ және қырғыз халықтарының қалыптасу мәселесіне деген көзқарастарын зерттеудің диалектикалық әдісі арқылы дәлелдегенін көрсетеді. Ол қазақ және қырғыз халықтарының қалыптасуы мен тайпалық құрамы туралы сындарлы теория әзірледі» деп тұжырымдаған [8; 58-59].

Ол еуропалық ғалымдар арасында бірінші болып қырғыздардың екі қанатқа бөлінетінін анықтады: «оң қол» және «сол қол», сол кездегі қырғыздардың халқының саны 300 мың адамды құрайтынын дәлелдеп берді [7; 78]. Ол қырғыз халқының ру-тайпалық құрамына айрықша көңіл бөле отырып, оны дұрыс анықтай білді. Қырғыз халқының автохтондығын Әбілғазы Баһадүрдің, қытай деректері мен мұрағат, сонымен қатар ауыз әдебиетінің үлгілері негізінде салыстырмалы талдау жасау арқылы анықтады. Ғалым атақты «Манас» жырына жоғары баға беріп, оның «Көкетай ханның

өлімі мен асы асы» атты бөлімін тұңғыш рет орыс тіліне аударып, ғылыми айналымға енгізді. Қазақ пен қырғыз халқы екеуі екі халық екенін дәлелдеп, оның антропологиялық ерекшеліктеріне назар аударған. Ғалым қырғыз қоғамында мал шаруашылығымен қатар, егіншілік, қала, колонер сияқты бірнеше мәдени-шаруашылық түрлері қатар дамығандығын ғылымда тұңғыш рет анықтады. Ол ғылымда тұңғыш рет көшпелі халық ретінде қырғыздардың тарихы мен мәдениетінің ерекшеліктерін дұрыс көрсете білген. Оның зерттеулерінде отырықшы халықтармен салыстырғанда, көшпелі дала халықтарының табиғи ортамен үйлесімді, жарасымды жағдайда өмір сүргендігі баяндалып отырады.

Ш. Уәлихановтың балалық шағы қазақтың тарихы мен мәдениетіне бай ортада өтті. Ол халық арасында кең таралған қазақтың аңыз-әңгімелерін, жыр-дастандарын, ертегілерді, ән-жырларды естіп, бойына сіңіріп өсті. Шоқан халықтың рухани мұрасына жастайынан қызығып, онымен жақсы таныс болып, олардың кейбіреулерін жазып алып отырды. Оның рухани жағынан жетілуіне әжесі Айғанымның тигізген әсері зор болды.

Шоқан Уәлиханов көшпелі дала халқының өкілі болғандықтан оның ерекшеліктерін жақсы білді, көшпелі қоғамды отырықшы қоғамнан жоғары қойды. Ғалым зерттеулерінде өркениет сөзін қолданбайды. Алайда, көшпелі халықтардың мәдениетін өзінің зерттеулері арқылы өркениет дәрежесіне жеткізді. Ол ауыз әдебиетіне ерекше көңіл бөлді. Кеңес өкіметі ауыз әдебиетіне көңіл бөлмеді, себебі, ауыз әдебиеті халықтың өткен өмірі, тұрмыс-тіршілігі, салт-санасы, діні мен ділі екенін түсініп, оны бүркемелеуге тырысты. Шоқан халықтың өткен өмірі, тарихы осы ауыз әдебиетінен келіп шығатынын жақсы түсінді. Әсіресе, шежіренің маңызын жоғары бағалап, оны ауыз әдебиетінің ең биік жетілген түрі ретінде қарастырған. Батырлық жыр-дастандар, эпостар, махаббат лирикалары отырықшы қоғамда ондап саналатын болса, көшпелі қоғамда жүздеп саналады.

Әлемде эпосты қалыптастырған халықтарды саусақпен санауға болады. Батыста гректерде «Иллиада» мен «Одиссея», шығыста үнділерде «Махабхарата» және «Рамаьяна», Шығыс Еуропада «Үлкен Этта», «Кіші Этта», «Каллевалла» сияқты құранды эпостары бар. Бұл эпикалық эпостары бар жалғыз елдер. Орыс халқының «Игорь полкі туралы жыры» 8 беттен тұрады, ал «Алпамыс батыр» эпосының бір өзі 800 беттен тұрады [9; 48-49].

Эпос — оны құрған елдің этникалық дінгеінің нәтижесі. Сондықтан біздің ата-бабаларымыз Еуразияның Ұлы даласында сөйлеу өнерінің биік белестеріне жеткенін көреміз. Еуропа әдебиетінің тарихына көз жүгіртсек, алдымен ауыз әдебиеті, содан кейін ғана жазбаша әдебиет екенін байқаймыз [9; 49].

Б. Көмеков көшпелі қоғамның ерекшеліктері туралы өз ойын былайша түйіндеді: «Ұлы Дала халықтары мен тайпаларында мал шаруашылығының басым болуы және географиялық ортаның әсері Дала өркениетінің дамуына, көшпелі мемлекеттіліктің өзіндік ерекшеліктерін қалыптастыруға және көшпелі мемлекеттердің құрылуына әкелді. Көптеген ғасырлар бойы көшпелі мемлекеттілік дәстүрі қалыптасты. Оның саяси басқаруда, экономикалық және рухани мәдени өмірде, мораль мен тәртіп нормаларында өз орны бар. Көшпелі мемлекеттіліктің басты ерекшелігі көп жағдайда ру-тайпалық жүйемен тығыз байланысты» [4; 3-4]. Шоқан зерттеулерінде далалық өркениетке сай көшпелі қоғамда мемлекет, қала, қоныстар, жазу-сызу және жоғары мәдени руханият болғандығы айқын көрсетіледі. Ол көшпелі дала халықтарының тарихын зерттегенде, негізінен көшпелі қоғамның өзіндік ерекшеліктеріне баса назар аударған. Соның нәтижесінде оның еңбектері мейлінше шынайылығымен, нақтылығымен, ғылыми дәлдігімен бүгінгі күнге дейін маңызын жоймай отыр.

Ғалым «Қырғыздар туралы жазбалар» атты зерттеуінде қазақ және қырғыз сияқты көшпелі жазу мәдениеті аз сақталған, алайда олардың өткен тарихы көшпелі халықтарға ғана тән атадан-балаға ауызша тарап отырған халықтардың тарихын зерттеуде, олардың төл шежірелері мен аңыз-ертегілерін, жыр-дастандарын негізгі дерек ретінде пайдаланды. Ғалым осы мәселе жөнінде: «Көшпелі халықтың тарихы фактілерге емес, ең алдымен олардың ертегі аңыздарына негізделген. Барлық көшпелі тайпаларға өз батырларының ерліктері мен халық арасындағы маңызды оқиғалар туралы аңыздарды айтып, оларды поэмаға айналдырып, кейінгі ұрпаққа есте қаларлық отбасылық тарих ретінде әңгімелеу тән. Аңыз айтушылардың құрметтілері — сол аңызды сол қалпында жеткізушілер болып табылады» деп жазды [10; 50].

Қазақ халқының дәстүрлі тарихи естелігі оның шежірелері мен батырлық эпостарында, қасиетті аңыздар мен діни эпостарда сақталған, халық бұл тарихты өзінің шынайы тарихы ретінде білген, өз ұрпағын сол рухта тәрбиелеген. Ағылшын зерттеушісі Пол Томсон жазбаша деректердің де кемшілігі бар екенін айтады: «ауызша тарих түбегейлі өзгерістердің құралы бола алмайды; дегенмен, бәрі оны қолдануына байланысты. Алайда, ауызша тарих оқиғаның мәні мен мазмұнын, сондай-ақ оның

мақсатын өзгерте алады. Ауызша тарих арқылы тарих ғылымын зерттеу тәсілін өзгерту, мұғалім мен оқушы, аға буын мен жастар арасындағы кедергілерді, оқу орындары мен сыртқы әлем арасындағы алшақтықты жойып сізге мүмкіндігінше ашық сөйлеуге мүмкіндік береді», – деп өз ойын білдіреді [11; 99-100].

Ш. Уәлиханов өз зерттеулерінде халықтың тарихи санасына қатысты мәселелерді талдауда «халық жады» деген сөз тіркесін жиі қолданған. Бұл зерттеуші халықтың ауызша руханиятының әртүрлі атаулармен аталатынын, бірақ бәрі бірге халықтың біртұтас тарихи санасын құрайтынын білгендігін көрсетеді. Ол аңыздарды маңызды деп санады. Онда өмір салты, әдет-ғұрып, наным-сенім, тұрғылықты жері және тайпалардың тайпалық құрамы туралы деректер жақсы сақталған.

Қазақ халқының аңыз-ертегілері мен мақал-мәтелдерін жинап, зерттегендердің бірі А.И. Левшин болды. Шоқан «Қазақ шежіресі» зерттеуінде қазірдің өзінде еліміздің тарихшылары мен этнографтары назар аударма бермейтін маңызды ескерту жасайды. Ол «Левшиннің “Описание киргиз-казачьих орд и степей” атты еңбегінде келтірген аңыздары қазақ арасында тіпті жоқ. Қазақтар еш уақытта орыстарға өздерінің аңыз-дастандарын айтпай, әрқашан оларды ойдан шығарып, керісінше бұзып айтады», – дейді [10; 172]. Бұдан шығатын қорытынды патшалық Ресей зерттеушілерінің қазақ халқы арасында тараған аңыз-ертегілері мен мақал-мәтелдері туралы зерттеулеріне сыни көзбен қарау керек екеніне баса назар аударып отыр.

Ол қазақ халқының ауызша тарихын зерттеуде терең теориялық ізденіс жүргізді. Қазақ даласының әртүрлі жерлерінен жиналған тарихи аңыздар мен эпикалық өлеңдерді салыстырмалы зерттеу арқылы нұсқалардың ұқсастығын және керемет дәлдікті көрсететіндігін ерекше атап өткен [12; 32]. Ғалымның қазақтар мен Орталық Азияның басқа да халықтарының этникалық тарихы жөніндегі көзқарастары бүгінгі күнге дейін өз маңызын жойған жоқ.

Шоқан бала күнінен әртүрлі жырларды жазып алып, оларды ата-анасына оқып беріп жүрді. «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Ер Көкше» жырларының бірнеше нұсқасын жазып, кейінірек оларды Н.Ф. Костылецкийге тапсырған. Ол ғылыми айналымға халық ауыз әдебиетінің үлгілерін тұңғыш рет тарихи дерек ретінде енгізді. Шоқан «Едіге», «Қозы Көрпеш — Баян сұлу», «Манас» жырларын жазып алып, оларға жоғары баға беріп, тарихи дерек ретінде пайдаланды. Сондай-ақ: «Кез келген халықтық аңыздардағыдай, тарихи аңыздар ерекше қызықты... қазақ аңыздары табиғатқа қайшы келетін оғаш оқиғалардың болмауынан өзінің қарапайымдылығы мен дәлдігінің арқасында ерекше орын алады» деп халық аңыздарына таңдана қараған [7; 23-24]. Ол аңыз-ертегі, мақал-мәтелдерді жазып алумен ғана шектеліп қоймай, олардың мазмұны мен маңызы туралы ғылыми тұжырымдар жасады. Сондай-ақ, ғалым халықтың этнографиялық материалдарына сүйене отырып, шындықты тікелей ашпасақ та, бұл шындықтың кейбір құнды жақтарын түсінуге мүмкіндік аламыз деп жазды [13; 4].

Ш. Уәлихановқа Жетісу мен Тянь-Шаньнан табылған өте сирек кездесетін ерте кездегі мәдениет ескерткіштері үлкен әсер етті. Оны әсіресе Ыстықкөлдің ежелгі қалалық мәдениеті, ирригациялық жүйелердің қалдықтары, сәулет ескерткіштері, эпиграфика және балбал тастар қызықтырды. Бұл ескерткіштерді зерттеу Шоқан Уәлихановтың бұрынғы Ыстықкөл алқабы мен Жетісудың бүкіл атырабында мекендеген халықтардың өмір бейнесін барынша жаңғыртуға мүмкіндік берді. Ғалым: «Орыс Жоңғариясында көшпелі өмір басым болғанымен, онда шағын болса да отырықшылық болған, бұл туралы алғашқы тарихи мәліметтер, атап айтқанда Чигу қаласы Қытай тарихында кездеседі, бұл қала Ыстықкөлдің шығыс жағалауында орналасқан және үйсін күнміі үшін қытайлық жұмысшылар салған болуы мүмкін. Орта ғасырларда бұл жерде, әсіресе Іле алқабында кең-кең көлемде отырықшылық болған... Азияның бұл бөлігінде несториандық және монофизиттік діни бірлестіктер көп болды, ал Ыстықкөлде, каталан картасына сәйкес, Сирияда яacobит ғибадатханасы болды. Мұнда христиан діні соншалықты кең таралғандықтан, ол бірнеше рет қудаланды. XVI ғасырда Ыстықкөлде бірнеше мұсылман қоныстары болған...» деп жазады. Ғалым осы ойын түйіндеу үшін бірнеше деректерге жүгінген. Атап айтқанда, көне қытай жазба деректеріне және орта ғасырлардағы каталондық карта мәліметтеріне зер салған.

Қазақ даласындағы көрші халықтардың тарихын зерттеу Уәлихановтың ерте және орта ғасырлардағы қазақ халқы тарихының кейбір белгісіз қырларын ашуға көмектесті. Экспедициялар барысында жиналған барлық деректерді мұқият талдап, салыстыра отырып, Шоқан: «орта ғасырларда мұнда (Қырғызстан мен Қазақстанның оңтүстігінде), әсіресе Іле өзенінің алқабында, отырықшы қоныс аудару кең таралған» [8; 9-10] деп жазды.

Шығыс Түркістаннан кері жолда Ш. Уәлиханов Атбас және Үзген өзендерін кесіп өтіп, Нарын өзенінің оң жағалауындағы Қоқандағы Құрта бекінісіне барды. Бұл аймақта Шоқанды Атбас, Арпа және Нарын аңғарлары қызықтырды, олар тауларға қарағанда ауылшаруашылығы үшін әлдеқайда үлкен мүмкіндіктері бар оазис болып табылады. Саяхатшы бұл алқаптар оңтүстік қырғыздардың экономикалық өмірінде маңызды орын алатынын байқайды. Ғалым бұл жерлерде монументалды сәулет ескерткіштері мен бай қалалық мәдениет түрінде сақталған өткеннің іздерін тапты. Ол: «Атпас, Арпа және Нарын жазығындағы таулардан тыс жерлерде, ауа-райы жұмсақ алқаптарда тек бидай мен арпа өседі. Ежелгі уақытта бұл жерлерді отырықшы және жартылай отырықшы халық мекендеген деп санаған жөн, өйткені қырғыздардың айтуынша, атбастың астында үлкен қаланың қирандылары пайда болады, ал Нарында біз өз көзімізбен ерте заманауи ауыл шаруашылығының іздерін көрдік», – деп жазған [3; 45]. Ш. Уәлиханов осы жерде қазақ және қырғыз сияқты көшпелі халықтарда мал шаруашылығынан басқа да шаруашылық түрлері болғанын дәлелдеп отыр.

Ұлы Далада географиялық табиғи жағдайларға байланысты ауыл шаруашылығының бірнеше түрі қалыптасып, дамып келеді. Бұл жерлерде мал шаруашылығымен қатар ауыл шаруашылығы, қолөнер және қалалық, ішінара сауда-саттық нысандары дамыды. Бірақ шаруашылықтың негізгі түрі мал шаруашылығы болды. Сонымен қатар, ежелгі дәуірден қалған тоғандар мен арықтар жүйесі ауыл шаруашылығының да жақсы дамығанын дәлелдейді. Қазбаларды өндіру және өңдеу де жақсы жолға қойылғанын аңғаруға болады [4; 13]. Сол кезеңдегі тарихнама бойынша қазақ және қырғыз халықтары таза көшпелі халықтар деп тұжырымдалған. Бұл пікір тіпті ХХ ғасырдың 50-60 жылдарына дейін үстемдік етіп келді. Ал, Ш. Уәлиханов еш уақытта таза көшпелі шаруашылық болмағанын, онда ішінара болса да басқа да шаруашылық түрлері дамығанын, сонау ХІХ ғасырдың ортасында-ақ өзінің еңбектері арқылы дәлелдеп кеткен. Оның тұжырымы бойынша ешқашан таза көшпелі қоғам болмаған. Сондықтан қазақ және қырғыз қоғамында мал шаруашылығынан бастап, егіншілік, қала, қолөнер сияқты бірнеше мәдени-шаруашылық типтер болғандығы ғалым еңбектерінде айқын көрінеді. Әсіресе, қазақ жеріндегі қала мәдениетінің болғандығы, тау баурайларындағы қыстаулар, суландыру жүйелері қазақ халқының жартылай отырықшы халық болғандығы өзінің «Қазақ егіншілері» атты ғылыми еңбегінде жазады.

Қорытынды

Шоқан Уәлиханов ұлтының төл тарихын зерттеуге өзі өмір сүрген заман тұрғысынан қарап, зерделеп үлес қосты. Ғалымның қазақ этногенезіне, «қазақ» этнониміне, қазақ мемлекетінің қалыптасуына байланысты жасаған қорытындылары мен тұжырымдары сол кездегі барынша объективті пікірлер болғанын ғалымдар мойындап отыр. Оның «қазақ» этнониміне қатысты ой-тұжырымдары қазіргі таңдағы отандық тарих ғылымының жеткен жетістіктерімен үндеседі. Уәлиханов көшпелі дала халықтарының тарихын зерттеу кезінде көптеген жазба деректерді сыни тұрғыда салыстыра отырып пайдаланып, ауыз әдебиетінің үлгілерін тұңғыш рет төл дерек ретінде ғылыми айналымға енгізді. Ғалымның еңбектерінде қазақ және қырғыз халықтарының ру-тайпалық жүйесінің ерекшеліктері, діни сенімі мен мәдениеті, шаруашылық түрлеріне арналған нақты көзқарастары мен тұжырымдары айқындалған. Ол зерттеулерінде көшпелі халықтардың ерекшелігін жақсы білгендіктен, әрдайым көшпелі қоғамды отырықшы қоғамнан жоғары қоя отырып зерделеген. Ш. Уәлихановтың ғылыми мұрасында отырықшы қоғаммен салыстырғанда көшпелі қоғамның ұтымды ерекшелігі ретінде ғасырлар бойы ауыз әдебиетінің дамығандығы дәйектеледі. Ол көшпелі дала халықтарының отырықшы халықтардан негізгі ерекшелігі ретінде, олардың ру-тайпалық жүйесі, ауыз әдебиеті мен бірнеше шаруашылық түрлері болғандығын нақты түрде баяндайды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Айдарова Х. Чокан Валиханов / Х. Айдарова. — Алма-Ата, 1945. — 198 с.
- 2 Серубаева А.Т. Ш. Уәлиханов зерттеулеріндегі қазақ этногенезі мен Қазақ хандығына қатысты деректер / А.Т. Серубаева // Қазақ хандығы тарихының өзекті мәселелерін зерделеу: Халықаралық ғылыми-практикалық конференция жинағы. — Астана, 2015. — Б. 152–157.
- 3 Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы / Ш.Ш. Уәлиханов. — Алматы, 2010. — Т. 1. — 376 б.
- 4 Көмеков Б.Е. Қазақ мемлекеттілігінің тарихы және Қазақ хандығы / Б.Е. Көмеков — Алматы, 2015. — 46 б.
- 5 Кумеков Б.Е. Понятие «казах» первоначально имело социальный смысл / Б.Е. Кумеков // Байтерек. — 2011. — № 12 (59). — С. 1–5.

- 6 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений: [В 5-и т.] — Т. 2 / Ч.Ч. Валиханов.— Алма-Ата, 1985. — 416 с.
- 7 Сүлейменов Р.Б. Шоқан Уәлиханов — шығыстанушы / Р.Б. Сүлейменов, В.А. Моисеев. — Алматы, 1985. — 112 б.
- 8 Дулатова Д. Шоқан — тарихшы / Д. Дулатова. — Алматы, 1976. — 69 б.
- 9 Қайырханова Ф.К. Шоқан Уәлиханов қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті туралы / Ф.К. Қайырханова // Ш.Ш. Уәлиханов мұрасы әлемдік тарих контекстінде: Халықаралық ғылыми-практикалық конференция жинағы. — Семей, 2010. — Б. 46-54.
- 10 Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы / Ш.Ш. Уәлиханов. — Алматы, 2010. — Т. 2. — 464 б.
- 11 Жандарбек З. Қазақ ауыз әдебиеті үлгілеріндегі тарихи деректерді пайдалану жолдары / З. Жандарбек // Тәуелсіз Қазақстан тарихын зерттеудің өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция жинағы. — Астана, 2008. — Б. 99-109.
- 12 Артықбаев Ж.О. Қазақ шежіресі: ұлы дала тарихының қайнар көзі және тұжырымдамасы / Ж.О. Артықбаев. — Астана, 2012. — 495 б.
- 13 Оразбеков А. Шоқан Уәлиханов / А. Оразбеков. — Алматы, 1985. — 15 б.

А.Т. Серубаева, Г.Б. Идрисова, А.К. Садыкова

Атрибуты Степной цивилизации в творческом наследии Шокана Уалиханова

В статье проведен анализ особенностей Степной цивилизации в творческом наследии Ш. Уалиханова. Авторы обратили внимание на то, что, по утверждению Ш. Уалиханова, никогда не было чисто кочевого общества. Кроме того, в казахском и кыргызском обществе, помимо животноводства, было несколько культурно-хозяйственных типов: сельское хозяйство, город, искусство. Авторы статьи привели данные изменения по историографии того периода, на основе научных утверждений Ш. Уалиханова, по поводу того, что «казахи и киргизы были полукочевыми народами», актуальность которых сохраняется на сегодняшний день. В заключительной части статьи утверждается, что в кочевом обществе степной цивилизации существовали государство, город, поселение, письменность и высокая культурная духовность. Также авторы сделали вывод о том, что, по сравнению с оседлыми народами, кочевые народы жили в гармоничных условиях с природной средой.

Ключевые слова: Шоқан Уалиханов, Степная цивилизация, кочевники, казах, киргиз, устная литература, генеалогия, племя, письменные источники.

A.T. Serubayeva, G.B. Idrisova, A.K. Sadykova

Attributes of the Steppe civilization in the creative heritage of Shokan Ualikhanov

In the article the features of the steppe civilization in the creative heritage of Sh. Ualikhanov were analyzed. The authors drew attention to the fact that, according to Sh. Ualikhanov, there has never been a purely nomadic society. In addition, in the Kazakh and Kyrgyz society, in addition to animal husbandry, there were several cultural and economic types: agriculture, city, art. The authors of the article provide data on changes in the historiography of that period, based on the scientific statements of Sh. Ualikhanov that “the Kazakhs and Kyrgyz were semi-nomadic peoples”, the relevance of which remains today. In the final part of the article, it is stated that in the nomadic society of the steppe civilization, there was a state, a city, a settlement, writing and high cultural spirituality. It was also considered that, compared to sedentary peoples, nomadic peoples lived in harmonious conditions with the natural environment.

Keywords: Shokan Ualikhanov, Steppe civilization, nomads, kazakh, kirghiz, oral literature, genealogy, tribe, written sources.

References

- 1 Aidarova, Kh. (1945). Chokan Valikhanov [Chokan Valikhanov]. Alma-Ata [in Russian].
- 2 Serubayeva, A.T. (2015). Sh. Ualikhanov zertteulerindegi qazaq etnogenezini men Qazaq khandygyna qatysty derekter [Source on Kazakh ethnogenesis and the Kazakh Khanate in the studies of Sh. Valikhanov]. *Qazaq khandygy tarikhynyn ozekti maselelerin zerdeleu: Khalyqaralyq gylimi-praktikalyq konferentsiia zhinagy — Study of actual problems of the history of the Kazakh Khanate. International Scientific and Practical Conference* (pp. 152–157). Astana [in Kazakh].
- 3 Ualikhanov, Sh.Sh. (2010). Kop tomdyq shygarmalar zhinagy [Collection of multi-volume works]. Vol. 1. Almaty [in Kazakh].

- 4 Komekov, B.E. (2015). Qazaq memlekettiliginin tarikhy zhane Qazaq khandygy [History of Kazakh statehood and the Kazakh Khanate]. Almaty [in Kazakh].
- 5 Kumekov, B.E. (2011). Poniatie «kazakh» pervonachalno imelo sotsialnyi smysl [The concept of “kazakh” originally had a social meaning]. *Baiterek — Baiterek*, 12(59), 1–5 [in Russian].
- 6 Valikhanov, Ch.Ch. (1985). Sobranie sochinenii [Collected works]. Vols. 1–5. Vol. 2. Alma-Ata [in Russian].
- 7 Suleimenov, R.B., & Moiseev, V.A. (1985). Shokan Ualikhanov — shygystanushy [Shokan Ualikhanov — orientalist]. Almaty [in Kazakh].
- 8 Dulatova, D. (1976). Shokan — tarikhsy [Shokan-historian]. Almaty [in Kazakh].
- 9 Kaiyrkhanova, F.K. (2010). Shoqan Ualikhanov qazaq khalqynyn dasturli madenieti turaly [Shokan Ualikhanov on the traditional culture of the Kazakh people]. *Sh.Sh. Ualikhanov murasy alemdik tarikh kontekstinde: Khalykaralyq gylimi-praktikalyq konferentsiia zhinagy — The legacy of Sh.Sh. Ualikhanov in the context of world history: International Scientific and Practical Conference* (pp. 46–54). Semey [in Kazakh].
- 10 Ualikhanov, Sh.Sh. (2010). Kop tomdyq shygarmalar zhinagy [Collection of multi-volume works]. Vol. 2. (Vols. 1-2) Almaty [in Kazakh].
- 11 Zhandarbek, Z. (2008). Qazaq auyz adebieti ulgilerindegi tarikhi derekterdi paidalanu zholdary [Ways to use historical source on samples of Kazakh oral literature]. *Tauelsiz Qazaqstan tarikhyn zertteudin ozekti maseleleri: Respublikalyq gylimi-praktikalyq konferentsiia zhinagy — Actual problems of studying the history of independent Kazakhstan: collection of the Republican scientific and practical conference* (pp. 99–109) [in Kazakh].
- 12 Artykbaev, Zh.O. (2012). Qazaq shezhiresi: uly dala tarikhynyn qainar kozi zhane tuzhyrymdamasy [Kazakh genealogy: source and concept of the history of the Great Steppe]. Astana [in Kazakh].
- 13 Orazbekov, A. (1985). Shokan Ualikhanov [Shokan Ualikhanov]. Almaty [in Kazakh].

Авторлар туралы мәлімет

Серубаева Аурика — PhD, Білім берудегі тарих және география кафедрасының доценті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0003-1246-4411>

Идрисова Гүлжан — PhD, Білім берудегі тарих және география кафедрасының доценті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан; <https://orcid.org/0009-0008-6966-8638>

Садыкова Асем — PhD, Білім берудегі тарих және география кафедрасының доценті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0003-0615-6084>

Information about the authors

Serubayeva Aurika — PhD, associate professor of the Department of history and geography in education, M.H. Dulati Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan;

Idrisova Gulzhan — PhD, associate professor of the Department of history and geography in education, M.H. Dulati Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan;

Sadykova Assem — PhD, associate professor of the Department of history and geography in education, M.H. Dulati Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan.